

Полек В. Т. Історія української літератури Х-XVII століть. – Київ, 1994. – С. 79-82; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. – Львів, 1910. – С. 49-59; Яременко П. К. Памфлєти Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кінця XVI віку // Питання літератури. Наукові записки (Дрогобицький педагогічний інститут). Серія літературознавча. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-179; Його ж. Спроба розкриття псевдоніма Клирика Острозького // Наукові записки Львівського державного педагогічного інституту. – 1960. – Т. 16.

Петро Кралюк

“Ключ царства небесного”, “Каленъдарь римски новы” Герасима Смотрицького (Острог, 1587)

Формат видання – 40. Пагінація – дві нумерації: 16 с. ненумерованих і 28 с. нумерованих. Рядків 30, 36, 18. Шрифт (розмір 10 рядків) 50, 41, 82 мм. Дзеркало набору 148x95 мм. Нумерація аркушів кириличними літерами, колонцифри над набірною шпальтою. На берегах дрібним шрифтом надруковано зміст абзаців.

Зміст книги: Посвята “Исне wсвецономъ и велъмоѣномъ кнѧзти а пнъ Алѣѣаѣдрови Коѣстаѣтиновичови, Божию млѣтию кнѧзти Шстроѣскомъ, воеводичови киѣвскому” – С. [1-5]; “До наршдовъ рѹскихъ коршткаѧ а пилнаѧ преѣмовка” – С. [7-15]; “Ключъ црства небесного и нашее християнское дховное власти нерешимыи оузель” – С. 1-3; “Што бы са комъ здало сѹди” – С. 3-8; “Каленъдарь римски новы” – С. 9-28.

У збережених примірниках відсутня відома з літератури XIX ст. післямова. За свідченнями Остафія Киселя з 1632 р., книга надрукована Стефанієм Зизанієм у 1596 році. Можливо, вона побачила світ у Віленській братській друкарні.

Поява полемічних творів Г. Смотрицького була спричинена релігійно-політичною си-

туацією в Речі Посполитій. На початку 80-х років XVI ст. посилилась антиправославна діяльність королівської адміністрації та польсько-католицьких кіл. У 1584 р. католицький львівський архієпископ Д. Соліковський спробував насильно ввести серед українців новий Григоріанський календар. Конфлікт набрав загальнодержавного значення. У 1585 р. його вдалося владнати при безпосередній участі В.-К. Острозького. У присутності короля, костельної єпархії та магнатів була укладена угода між католиками і православними про припинення взаємних виступів.

Однак наступного року її порушив ярославський єзуїт Бенедикт Гербест, який видав у Krakovі книгу “Wiary kościoła rzymskiego wywody”. У ній автор, зокрема, зневажливо висловлювався про східних слов'ян, їхні традиції. У відповідь на неї Герасим Смотрицький написав дві невеличкі статті, які об'єднав разом із передмовами у збірник.

У першій передмові автор звертається до молодшого сина В.-К. Острозького, свого учня – князя Олександра (*1571 – †1603), який саме тоді досяг повноліття. Глибокий політичний підтекст закладений в її титулі “Иснешвеценому и велъмоѣному кнѧзати а пну Алексаѣдрови Коѣстайтиновичови Божиу милѣтию кнѧзти Шстроѣскому”. За середньовічною традицією титулом “Божою милістю” користувались лише незалежні спадкові володарі. І в Речі Посполитій його мав право уживати лише польський король та великий князь литовський. Такий вираз міг бути натяком на обрання того ж року на престол Сигізмунда III, представника молодої, лише столітньої, шведської династії.

Основна ідея передмови – князь Олександр є єдиним православним спадкоємцем найблагороднішого і найдавнішого в Речі Посполитій роду Oстрозьких, прямим спадкоємцем хрестителя Русі: “Блгословениемъ почтии и оувѣѣбиль Бгъ оного велико-го Владимира, преслаѣно и много чудъно крѣтившаго землю рускую, которого цркви

и роду зацнаа линъя и доінъ неустала. Въ не^{ss}же истинъи наслѣд^fникъ и властны^{ss} по- томокъ вѣша кна^x. млю^cсть есть еси и на мѣсце оны^x великосановны^x и многосл^rны^x пре^rковъ своихъ наступлешь”.

Правдоподібно, роду *Острозьких* стосувався такий полемічний пасаж: “К тому лихитые зміе, обра^zные шепта^zци, которым^s нши Ев^r вы во^lно нахилаютъ ухо, показуют^r имъ сли^zные въ поставкахъ и слов^rвка^x таблу^zка, а при ни^x мож^rность и славу свѣта того. Зачимъ южъ и Адамове даються зводити”. Стосується він, вочевидь, брата князя *Олександра, Костянтина*. Після переходу в католицизм найстаршого брата *Яна* останній склав присягу, що не покине православ’я. Однак 1583 р. таємно від батька, разом з дружиною Олександрою Тишкевич, перейшов у католицизм.

Г. Смотрицький пише про те, що все на цьому світі минає і люди “корот^rко ли дол- го ли на свѣте побывавши, до о^bще^z матерे своеє ворочаю^rса, а ініє на мѣстца и^x на- ступаю^r”. Проте кожна мудра і благочестива людина, яка “собѣ подобно^r є съмени и цркви своїй наслѣд^fникомъ, тоєсть дѣдиче^m по собѣ заставляетъ” переходить із земного життя у вічність. Ці люди “только смер^rтію з доча^rного на вѣчное премънают^rса, ... а ініє па^k якобы и не умирают”. Тому молодий князь повинен наслідувати князя Володимира, не сумніватися у родинній вірі. “А колеба^hа оу вѣре не оустановичного или премененя, Ги, сохрани, кгды^x з Бгомъ жа^rтовати у вѣрѣ о немъ ємънаючиса зле”. Передмова закінчується віршованою кінцівкою, в якій обігрується одна з афористичних сентенцій античного письменника Плутарха (45-127) про те, що треба мати друзів, яким благочестя дорожче за багатство.

“Такіє неха^{ss} у тебѣ мѣстце мѣвають
Которыє неради на все зеволають.
А которы^m ми^rша роскошъ, ниж^{ss} цнота,
Прѣ^r такимъ каки замыкат^{ss} ворота”.

У другій передмові йдеться про поси-

лення католицької пропаганди серед право-славних. “Учителеве костела рим^rского ... з великою пийностю а потужнимъ стара^hемъ ... оудаю^rса до ва^c, народове рускіє, ... выносачи... зви^rхность своїхъ папежо^b рим^rски^x и є єни^x оустановленые законы и вѣры та^kже, а ваши^x патріа^rховъ кгрецки^x, и є нихъ держаную вѣру и зако^h... явне топчу^T ногами а призываютъ ва^c въ єдность”. Бенедикт Гербест – “єдинъ с таковыхъ учителей” пише “што са ему подобало, єдножъ с пра^rдою далеко са минало”. Багато людей потрапило у тенета його неправдивих писань. Необхідно дати йому належну відповідь, захистити православну церкву, як матір, яка “многосл^rно плачеть, единахъ же є не єступаютъ, други^x, же о тое не дбаютъ”. *Г. Смотрицький* закидає Б. Гербесту, що у своєму трактаті він “нѣкоторые слова Хвы и апо^rоловъ его свты^x на сво^{ss} млыⁿ рим^rскій криво опачиною натага^h, ... з многихъ историковъ и каноно^b соборныхъ письма приводи^h ... папежовъ усьхъ по^d небо выносачи, а с патріа^rховъ многи^x еретиками оуказуючи”. Єзуїт обмовляє православну церкву, чисту і непорочну, якщо “и мѣжи намѣстниками ап^rтольскими же са находили еретикове... ініє патріа^rхове свѣти и увесь дхновный станъ за то ви^hни не были”. *Г. Смотрицький* виступає проти до-гмату зверхності та непогрішимості рим-ського папи. Він пише, що Бенедикт Гербест “превѣчную Бжественную власть и силы без бачена и страху зъ Хрста деретъ да на своего папу кладеть”. Неможливо, щоб серед пап не було грішників і відступників. “Кгды^x межи десятми чиновъ англскихъ нашо^rса злый, межи дванадесять особъ ап^rтоловъ нашольсь недобрый, а межи колко сотъ папежовъ рим-скихъ жебы не мѣль быти жадень злы^{ss} и ерети^k, то речь неподобнаа”.

У першій статті збірника розглядається одне з найактуальніших тогочасних питань про колегіальність і одноосібність духовної влади у православній та католицькій церквах.

И нешибощомъ, и велено
мъ, кнжти лннъ· пнъ Альбрехтъ
Кестатиниевичъ, Божий мати
кнжти штрекомъ, воеводыни кн
Ескомъ. и проча, идней,
и ѿци

И не обещонов, возможное, а малое чисто.
И ж мало не быть рѣчи оборены въ почестіи сѣта.
Запредѣльны оустроеныи въ и творца· преходи пнѣніи
ны подруги и переменя пися и гнѣвніи мъса. Сѣнны
бѣдніи оустроугоу лѣта, дрѹгнѣ бѣкоу, и нынѣ бѣкоу
десѧтъ и десѧтъ, и даден. ѿчѣстество и ли напора
и негнѣсть. когда прошломъ подобное вырослоесть, и
родитсѧ єдинно здѣгого. Так же и народъ людкі
которомъ всѣ бытие рѣчи суть поручены, и поданы. въ
соколѣючи пѣнцы, глубоко плачуючи рѣсы. быстро
сѣячие звѣри, и все иное поноги емъ есѧ покорено.
А вѣдь иthonъ Так же менѣ пися а тѣ конегнѣ гнѣвніи мъса
єдинаго коробѣюе дѣлами наскѣте побывавши, до ѿщѣ
матеря сбою корочаюся ѿнныи на мѣцца и на гнѣвніи.
И такъ въ гномѣ болѣжіа дѣбѣтса и дѣлнисѧ бѣдетъ
а жъ доскональи сѣта. Сѣдже вѣрные и добро
дѣлныи, болїсемертвою дѣланого на себѣчное пременя
юисѧ. ѿнныи пако бы и не умираю бѣздрѣтие

На підтвердження своїх думок письменник залучає тексти Святого Писання. Іерархія Східної церкви, на чолі якої стоять чотири патріархи, на його погляд, заснована на висловах Христа: “Ижъ кгды бы са з ва^с два зе^зволіли на земли о всакую ре^з, которое бы просили, станется имъ ѿ ща моего, которы^и есть на нбесѣхъ або вѣмъ, где суть два або три собрани во има мое, та^м естемъ впо-спрѣ^дку ихъ”. Ці слова, на думку публіциста, стверджують колегіальність, а не одноосібність, свідчать про прагнення Христа не виділяти нікого з апостолів, як свого намісника, а урівняти всіх апостолів, як братів. “А ижъ са^м пасты^р нашъ нб^сны^и не хотѣль мѣти межи ап^стлы и и^х исти^ними намѣсниками ра^зности и едино^г вмѣсто себе, старшого а всѣмъ головою только во всем ровною бра^тею, якъ били ап^глове”. Отже, церквою Христовою повинно управляти декілька намісників-апостолів, а не один. Спочатку християни, не відступаючи від слів Христових, “обрали намѣстниками а^пскими и учинили па^т, сообра^зно патерочуственno^и десницы Бжой, правачи всю поднеб^сную”. Така колегіальність давала змогу успішно боротися з єресями. “А если са што нарушало и казило ро^знымъ єретичествомъ оногого пеке^лного во^лка и ра^зского змія справою та^к з стороны, яко и посрѣ^дку ихъ^и, шни, збираючись соборно... оные во^лки и змії ѿгонали”. Проте п'ятий намісник апостольський римський папа “за нада^немъ велики^х па^нствъ и богат^ствъ зведены^и, ѿступи^л дороги правое и оногого товары^шства и бра^тства, собѣ ровно-го, где могъ единъ другого простерегати и направлати”. Він намагається звести православних патріархів “в по^дданьство и в мушено^е послуше^нство”, прагнучи поклоніння, “протягаєть тле^нные и не нескве^рные ноги в целова^не гордостное всѣмъ, приходачим к нему”, забуваючи, що “бгу належачи^х поклоновъ пре^д члкомъ чинити не годится”. Твір закінчується закликом бути вірними Східній церкві, молитися в православних

храмах, якщо навіть вони бідні й убогі і не має в них дзвонів: “...бе^з звоновъ и органовъ Бга хвалити и ему са молити можемъ. Кгды^ж болше смотри^т на ср^дца, ни^жли на тые гуки”. А “о свободѣ роскоши, можности богатьстве и славе свѣта того, тое все якъ за старых^и да^вны^х вѣковъ та^к и теперъ болше межи поганых бывало, ни^жли межи вѣрными”. Вірність своїй вірі – це є ключ царства небесного, який відкриє дорогу до вічного життя. Таке твердження, як і назва статті, має місце у зв'язку з висловом Г. Смотрицького у першій передмові до *Острозької Біблії*: “Тако и всакъ хотай вийти в сей градъ цр^ка великаго, въ дворъ овець паstryra нб^снаго, бж^ственаго писанїа, подобаетъ входити искусно съ т^ршаніемъ, въземше ключъ совѣсти съ вѣрою, сквозъ двери”.

У другій статті критикується реформа папи Григорія XIII з приведення церковного календаря у відповідність астрономічному. Зміни були науково обґрунтованіми. Але в умовах України православні сприйняли “римський” календар як один із засобів посилення польсько-католицької експансії. Чезр^е це ще більше загострились стосунки між Східною і Західною церквами, “велика власнь и ненависть межи людми с того поправлена всchalаса, тагнучи за собою много тру^лностей и утратъ бе^зпотребныхъ неви^нне”. Г. Смотрицький підкреслює, що таке нововведення ускладнює життя насамперед простій людини, яка “ѿ працы рукъ своихъ и въ потъ лица мусить гости хлѣбъ свой. И с тое^ж працы и поту муси^т досы^т чинити и давати пану, што ему розкажут. Звыкль бы^л ѿ предковъ своихъ ѿдавати, што належало Бгу и што належало пану”. Тепер же він не може віддати належне Богу, тому що “па^н ему кажеть оу дни свѣты ... робити”. А “паньское тѣ^ж свято при^деть, рад^ы бѣдны^и убо^зство свое роботою по^дпомогъ, боится пна, мусить лишити, а часомъ за тыми бедами не толко панского нового свята не паматаеть, але и своего старого забываеть”.

Реформа створила незручності і для міщан, і у “справах купецькx”. Внесла незгоди в стосунках між чоловіком і жінкою, якщо один із подружжя католик, а інший – православний. “Кгдy^ж єдиному бываєть средопостъе, а другому масопусты, пото^м єдиному – жалостное роспаматова^не Хр^стovы^х страстей, а другому – веселые роспусти”. На думку автора, “само небо, або на немъ съядчий противитса” введенню нового календаря. Саме тим він пояснює, що весна 1587 р. була надзвичайно холодною. За старим календарем Великдень мали святкувати 26 квітня, а за новим – 29 березня, коли знялася велика хуртовина, “такъ бурливое і страшное зимно, з великимъ снегомъ. Же не каждому волнно было и колачи до костела сватити отослати”.

У своїй полеміці автор з народним гумором тлумачить деякі відмінності між Східною та Західною церквами, зокрема, безшлюбність латинського кліру. Використовує і псевдоаргументи, які в той час повсюдно використовували супротивники латинян: легенду про папісу, тлумачення ім'я Григорія XIII цифрою “666”, яка вважалась знаком сатани.

Публікації: Архив Юго-Западной России. – Киев, 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 235-265; Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог. – Кн. 1-2. – Москва, 2003. – Рис. 104.1-104.23 (факсимільне відтворення тексту); Смотрицький Г. Ключ царства небесного / Підгот. В. М. Мойсеєнко, В. В. Німчук. – Житомир, 2005. – 121 с., 44 с. (цитати наведені за цим виданням); Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 212-235. *Місце зберігання:* Відомі два примірники – Україна, Київ (НБУВ, зі збірки С. Т. Голубєва); Львів (ЛННБУС, зі збірки А. С. Петрушевича).

Каталоги стародруків: Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Сводный каталог. – Кн. 1-2. – Москва, 2003. – № 104. – С. 748; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. I (1574-1700). – № 18. – С. 29; Кааратас И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – С.-Петербург, 1883. – Т. 1. –

№ 116. – С. 235-236; Його ж. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. – С.-Петербург, 1861. – № 94. – С. 16; Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Національної академії наук України. – Вип. 2: Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятіна, Крилоса, Угорець, Рохманова / Авт.-укл. В. Я. Фрис. – Львів, 1996. – № 27. – С. 7-10; Кириличні стародруки 15-17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, при уч. Т. М. Розовецької. – Київ, 2008. – № 439. – С. 106; Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. – Львів, 1975. – № 186. – С. 35; Петров С. О., Бирюк Я. Д., Золотарь Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР. – Киев, 1958. – № 26. – С. 23-24; Ундорльский В. М. Очерт славяно-русской библиографии. – Москва, 1871. – № 101. – Ствп. 17.

Література: Біблія. – Острог, 1581. – Арк. 3 нн. зв.; Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х кн. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 395-397; Грушевський М. С. Історія української літератури. – Київ, 1995 (перевид.). – Т. 5. – Кн. 2: Перше Відродження (1580-1610). – С. 60-83; Ісаєвич Я. Д. Преемники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 9; Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002. – С. 129; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 56-57; Луцік Р. Я. Про один рідкісний друк XVI ст. // Скарбниця знань. – Львів, 1972. – С. 100-108; Микитась В. Л. Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 213-232; Пасічник І. Герасим Смотрицький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 44-55; Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII століть. – Київ, 1994. – С. 69; Українська література XIV-XVI ст. – Київ, 1988. – С. 548-550; Diplic G. Antapologia. – S. I., 1632. – S. 623; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski(ok.1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszalek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 127.

Ігор Пасічник